

УДК: 159.923

© Хомуленко Б.В., 2011 р.

Б.В. Хомуленко

Національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди, м. Харків

ВЕРИФІКАЦІЯ НЕСВІДОМОЇ БРЕХНІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЕФЕКТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ

У даній статті розглядається модель терапевтичного процесу, як діяльності, спрямованої на верифікацію несвідомої брехні, модель системної сімейної психотерапії та ряд психотерапевтичних патернів.

Ключові слова: терапевтичний процес; психотерапевтичний патерн; неусвідомлена брехня.

Б.В. Хомуленко

ВЕРИФИКАЦИЯ БЕССОЗНАТЕЛЬНОЙ ЛЖИ КАК ПРЕДПОСЫЛКА ЭФФЕКТИВНОЙ ПСИХОТЕРАПИИ

В данной статье рассматривается модель терапевтического процесса, как деятельности, направленной на верификацию бессознательной лжи, модель системной семейной психотерапии и ряд психотерапевтических паттернов.

Ключевые слова: терапевтический процесс; психотерапевтический паттерн; неосознаваемая ложь.

B.V. Khomulenko

VERIFICATION OF UNCONSCIOUS LIES AS A PRECONDITION FOR EFFECTIVE PSYCHOTHERAPY

In this paper, we consider a model of psychotherapeutic process, as activities aimed at verifying the unconscious lies, model of systemic family therapy and a number of psychotherapeutic patterns.

Keywords: therapeutic process; a psychotherapeutic pattern; not realised lie.

Актуальність проблеми. У наш час численні види психотерапії створюють зміни в особистості клієнта стають частиною повсякденності не тільки в сфері роботи з людьми, які вимагають психологічної допомоги, а й людей націлених на розвиток і досягнення звичайної повсякденної комунікації, сферах бізнесу, юриспруденції. У всі часи розвитку людства з'являлися геніальні люди, привносять своє бачення і розуміння процесів, що відбуваються у свідомості людини, що дають імпульс до розвитку філософії, психології, будь-яких інших наук пов'язаних з пізнанням природи людської душі, особливостей людських взаємин в суспільстві. Виникнення нових видів терапії обумовлено прагненням

людини більш глибоко проникнути в таємниці приховані в людській свідомості, інтерпретувати їх, створити моделі, що дозволяють створювати ефективні зміни у свідомості людини, впливати на стан здоров'я та міжособистісну комунікацію. Але своєму часу – своя терапія. У давнину людина, що володіє певними проблемами зі здоров'ям, стосунками, успішністю в діловій сфері звертався до шаманів, служителям релігійного культу, до якого належав, в надії отримати мудру пораду, цілюще зілля або просто благословення.

Час йшов своєю чергою, на зміну одним культам приходили нові. Створювалися філософські школи і нові традиції розуміння людської свідомості і поведінки, способу інтерпретації світу. Розвиток науки сприяло розвитку іншого способу до розуміння людської свідомості. Почали створюватися психологічні лабораторії, привносять нові грані у вивчення свідомості.

Виникнення психіатричного підходу до лікування психічних проблем вже було суттєвим проривом. Якщо в середньовіччі людей з відхиленнями в поведінці просто вважали одержимими бісами, і способи терапії не сяяли оригінальністю - найчастіше таких людей просто спалювали на вогнищах, то в наслідку завдяки зусиллям деяких вчених, люди, які раніше вважалися одержимими, стали пацієнтами. Яких уже можна лікувати. Щоправда, таке лікування по початку проходило у форматі кровопускання, ударів електричним струмом, зануренням психічно хворих на багато годин у холодну воду.

Час йшло своєю чергою, початкові методи більше нагадують середньовічні тортури йшли в минуле. З'являлися психоаналіз, гештальт-психотерапія, психодрама, трансактний аналіз, даючи нове розуміння процесу терапії, моделі змін. Представники даних напрямків, часто конфліктуючи між собою, знаходили все нові й нові практики і техніки роботи невротичними і психотичними захворюваннями.

Так тривало і продовжується і по сьогоднішній день. І на даний момент плоди інтелектуальної творчості психологів і психотерапевтів обчислюються сотнями різних видів психотерапії. Довгострокових, короткострокових, тілесних,

екзистенційних. Ефективних в тій чи іншій мірі. Віддзеркалюючи межі досвіду і геніальності своїх творців. Ті межі, на які варто поглянути.

Метою даної статті є:

1. Розгляд моделі терапевтичного процесу, як діяльності, спрямованої на верифікацію несвідомої брехні.
2. Опис моделі терапевтичних інтервенцій, створеної на основі моделювання процесу терапії системних сімейних розстановок Берта Хеллінгера.
3. Опис ряду патернів терапевтичної роботи.

Аналіз досліджень і публікацій з цієї теми.

Системні розстановки

Системні сімейні розстановки Берта Хеллінгера [6; 7] як один із безлічі методів і видів терапії володіє своїми дуже цікавими властивостями і якостями моделі зміни. Формат проходження даного виду психотерапії нагадує дуже цікаву суміш психодрами і еріксонівського гіпнозу. Ясно простежується психодинамічна і трансгенераційна концепція пошуку першопричини невротичного стану в минулому клієнта, а також у минулому родичів клієнта, про які він знає, або навіть не має поняття про їх існування.

Також досить сильно виявлений філософськи-релігійний контекст, теорії особистості, критерії якої визначають критерії психічного здоров'я, процесу психотерапії, її ефективності і правил.

Проходження терапії частіше за все йде за такою моделлю:

1. Клієнт заявляє проблему. У процесі обговорення симптому, терапевт найчастіше не вдається в деталі і подробиці.
2. З'ясовується стан, за яким клієнт буде визначати, чи була терапія ефективною для нього.
3. Терапевт називає клієнтові імена людей, значущі почуття або процеси з життя клієнта в тій чи іншій мірі пов'язані із заявленою проблемою, і просить клієнта знайти для них заступників з групи - людей, які будуть грати їх ролі, та заступника для себе. Іноді клієнт може виконувати свою роль у розстановці самостійно.

4. Потім терапевт просить клієнта розставити по залу всіх заступників так, як він відчуває. Розстановка заступників відбувається повільно, найчастіше клієнт при цьому тримає заступника ззаду за плечі.

5. Всіх заступників просять прислухатися до своїх почуттів, і почати повільно рухатися по залу.

6. Заступникам в процесі динаміки розстановки також дозволяється видавати звуки (сміятися, плакати), сидати або лягати на підлогу.

7. Небажаними вважаються швидкі рухи і розмови між заступниками.

8. Процес розстановки найчастіше супроводжується інтервенціями терапевта.

Феномени системних розстановок

Безліч психологів, які спостерігали процес проходження системних розстановок, могли міркувати, ставити перед собою або перед іншими питання, яким чином і чому, діяльність заступника в розстановці настільки чітко може відображати свідомі і несвідомі процеси клієнта? Як таке може бути, і якщо це не є самообманом, то які процеси у свідомості клієнта та заступників розстановки впливають на цю динаміку? Наведемо історію, яка може прояснити дане питання.

Розумний кінь Ганс

На початку XX століття в Європі пройшов слух, що може існувати тварина, яка може мислити, рахувати, обчислювати. Цією твариною був кінь з Берліна на ім'я Ганс. Історії про цю тварину широко поширилися по країнах Європи і США. Про цю коня складали казки, історії, пісні та байки. Ганс був справжньою сенсацією того часу.

Отже, що ж він умів? Ганс вмів складати, вичитати, оперувати простими числами, читати, ідентифікувати предмети. Господар коня, викладач математики у відставці Вільгельм фон Остен був задоволений своїм вихованцем. Він витратив кілька років щоб навчити Ганса те, що він умів робити. Метою експерименту фон Остена було бажання довести правоту Дарвіна про його припущеннях про подібність розумових процесів у людей і тварин. Для вивчення здібностей Ганса була створена комісія, завданням якої було з'ясувати, чи є демонстрована Гансом

поведінка фокусом, обманом або ж демонстрацією реальних навичок. Одним з людей, які були в складі комісії був відомий психолог того часу Карл Штумпф з Берлінського університету. Після тривалого спостереження за конем, у вересні 1904 року комісія прийшла до висновку, що поведінки Ганса ніяк не підкріплювалася з боку власника, і навички коня були цілком реальні. Але Карл Штумпф був незадоволений результатом, і незабаром разом зі своїм колишнім студентом Оскаром Фунгстом поставив наступний експеримент, де було дві контрольних групи людей, які задавали Гансу питання. Перша група знала відповіді на них, а друга ні. В кінці експерименту виявилось, що Ганс був здатний відповісти тільки тим людям, які знали відповіді на свої питання. Фунгст прийшов до висновку про те, що Ганс, відповідаючи на питання постукуванням копита, сприймав найменший кивок або інший невербальний сигнал, і на підставі спостереження за зовнішньою поведінкою людини, яка задавала питання, чи приймав рішення про ті чи інші відповіді.

Чи може феномен поведінки, який був притаманний Гансу, бути властивим звичайній людині? Для відповіді на це питання згадаємо концепцію перенесення і контрперенесення, сформульовану З. Фрейдом [5], який вважав, що в процесі психоаналізу, пацієнт на певному етапі терапевтичного процесу починає переносити емоції і почуття, які були актуальні чи є такими в даний час на особистість психоаналітика, починаючи реагувати на нього так, як якщо б він був значимою людиною з минулого пацієнта або з його сьогодення. У психоаналітика у відповідь на перенесення пацієнта може сформуватися контрперенесення, в якому він може почати реагувати на пацієнта емоційно і поведінково як на значуща особа зі свого життя, виявляючи в контексті психоаналізу емоції з інших сфер свого життя. На думку З. Фрейда, завдання психоаналітика - виявляти і інтерпретувати перенесення клієнта, і свої контрперенесення. Аналіз контрперенесення на відміну від перенесення проводиться інтроспективно або під час супервізії [3; 8].

Отже, якщо користуватися психоаналітичною концепцією перенесення, реакції людини на інших людей на певному етапі спілкування стають

проактивними, залежними від особистої історії людини і його емоційного досвіду. Процес перенесення є несвідомим. У відповідь на перенесення свого співрозмовника людина починає відчувати перенесення у відповідь – контрперенос, який також обумовлений особистою історією і емоційним досвідом людини, і також є несвідомим процесом (якщо звичайно людина не володіє навичками аналізу структури перенесення).

Певною мірою, ми можемо говорити про те, що кожна людина, потрапляючи у ту чи іншу групу людей, на несвідомому рівні починає «призначати» ролі оточуючих людей і відтворювати комплекс емоційних і поведінкових реакцій, які властиві людині під час взаємовідносин з іншими людьми. Процес перенесення, який є несвідомим, впливає буде більшою мірою на ті аспекти комунікації, які є погано усвідомлюються і майже не контролюються.

Отже, що це за аспекти? Напруга м'язів тіла, поза, міміка, моторика, жести, внутрішнє відчуття. Наприклад, під час спілкування з однією людиною ви можете відчути бажання розпрямити спину, з іншим же ви навпаки можете хотіти прийняти більш згорблену позу. Також можуть змінюватися тон голосу, його темп, ритм, інтонація та інші невербальні характеристики тіла і голосу.

Структура терапії

Якщо оцінювати структуру розстановочний терапії з точки зору основних моделей НЛП [1; 2; 4], то ми знайти в ній такі базові критерії її реалізації:

1. Використання 3-х позиційної моделі опису світу.

Базова структура реалізації терапевтичного процесу в системних розстановках, використовує 3-х позиційну модель опису світу. У процесі розстановки, клієнт частіше за все знаходиться в 3-й позиції сприйняття, спостерігаючи за діями заступників. Під кінець розстановки, психотерапевт пропонує клієнту зайняти місце його заступника в розстановці, перейшовши з 3-й позиції сприйняття в першу. Іноді, на початку розстановки, клієнт за своїм бажанням може відразу зайняти першу позицію сприйняття, і знаходитися в ній до кінця розстановки.

Використання 3-позиційної моделі сприйняття світу відносить системні розстановки до DST (dissociated state therapy) моделі терапевтичного процесу, яка також використовується в таких психотерапевтичних напрямках як гештальт-терапія, трансактний аналіз, психодрама.

2. Динаміка процесу в моторній і аудіально-тональній модальності сприйняття.

Динаміка дій заступників в процесі розстановки реалізується через моторну і аудіально-тональну модальність сприйняття, задіюючи у заступників більшою мірою інтуїтивні, несвідомі процеси свідомості. Раціональні коментарі заступників є небажаними. Але іноді терапевт може просити заступників прокоментувати свій стан, або наприклад поставити запитання про відчуття приналежності до ідентичності - «ким ти зараз себе відчуваєш?».

3. Пресупозиції трансгенераційної мета причини.

Під час проходження терапії використовується пресупозиція того, що проблемний стан клієнта успадковується ним від його родичів, або є відображенням їхніх вчинків і емоцій.

4. Використання терапевтом інтервенцій, констатуючих підсвідомі і несвідомі процеси. Різні інтервенції застосовуються терапевтом на певних етапах розстановки і в певних випадках взаємодії заступників. На нашу думку дані інтервенції можуть бути впорядковані в категорії, на базі яких може бути створена модель терапевтичних інтервенцій.

Модель терапевтичних інтервенцій

Патерни терапевтичної інтервенції в системних розстановках класифіковані нами в 9 базових категорій, які відображають основні принципи їх створення. Всі категорії за винятком 9-ої (яка включає в себе комплекс вказівок на сприйняття або дію), є впорядковуваними констатаціями, які одночасно є директивними командами, які спочатку вимовляються психотерапевтом, а потім повторюються вголос клієнтом. Проговорювання інтервенції психотерапевта, від першої особи може носити функцію, яка знімає опір клієнта перед інтерпретаціями іншої людини. Інтервенція починає сприйматися як своя власна.

Безліч патернів засноване на простих констатація – труїзмах пов'язаних з важливими, але найчастіше неусвідомлюваними подіями минулого сьогодні і майбутнього. Постійне використання даних труїзмів в процесі психотерапії створює чудовий раппорт між клієнтом і психотерапевтом, дозволяючи актуалізувати більш глибокі стани. Іншими словами занурити клієнта, його заступника та заступників значущих для клієнта осіб у більш глибокий трансний стан.

1. Делегування сприйняття / відповідальності / ідентичності.

Даний патерн орієнтований на перерозподіл внутрішньоособистісних ресурсів клієнта між трьома базовими позиціями сприйняття, щоб запустити позитивну або зупинити негативну динаміку.

Наприклад, клієнт може інтроеціювати негативне почуття значущої людину зі свого оточення, зміщуючи себе таким чином у другу позицію сприйняття, переживаючи як би не «свої» почуття.

Прикладом інтервенції в такому випадку може бути:

- Я залишаю це з тобою;
- Це твоя / його / її / їх відповідальність;

Інтроеціюватимуть конфлікт між двома значущими близькими, відтворюючи в своїй свідомості шизофренічну динаміку розколотої особистості, сприймаючи дві другі позиції сприйняття як одну першу.

Прикладом інтервенцій в такому випадку може бути:

- Між собою розберетеся самі;
- Я (ідентичність), ти (ідентичність), вони (ідентичність);
- Тепер ви можете сказати за себе самі;

Інтроеціювати почуття померлої людини.

Прикладом інтервенції в такому випадку може бути:

- Живі до живих, мертві до мертвих;
- Моє місце з живими;

На несвідомому рівні брати відповідальність на себе за щось незавершене чи незроблене значущим близькою людиною.

Прикладом інтервенції в такому випадку може бути:

- Я залишаю це з тобою;
- Я дивлюся на них за тебе;
- Рішення приймаю я / ти / вони;

2. Подяка / повагу / цінність.

Даний патерн орієнтований на вираження невисловлених позитивних почуттів, поваги, констатації значущості близької людини.

Прикладом інтервенції в такому випадку може бути:

- Спасибі за життя;
- Я поважаю твої кордони;
- Для мене ти кращий;
- Ви моє багатство;

3. Принцип ієрархії / рівності.

Даний патерн спрямований на прояв і усвідомлення ієрархії взаємовідносин між близькими людьми, або людьми, які належать одній соціальній системі.

Патерн може бути спрямований на корекцію взаємин між батьками і дітьми, у разі відторгнення дітьми своїх батьків, або інтороеціювання дітьми соціальних функцій батьків, за умови неадекватності даного процесу в соціальних рамках взаємин.

Прикладом інтервенції в такому випадку може бути:

- Ти / я великий / малий. (Наприклад людина виконує роль клієнта, говорить людині яка виконує роль одного з батьків - «ти великий, я маленький»)

У разі неприйняття клієнтом одного з батьків буде доречно інтервенція, що виходить від ролі заступника клієнта до ролей заступників батьків, може бути такою:

- Для мене ви однаково гарні;

У разі виключення із сімейної системи будь-якого людини, буде актуальна така інтервенція:

- Тепер ти один / одна з нас;

У разі необхідності налагодження взаємин між членами сімейної системи, рівними у своїх правах, доречною інтервенцією буде:

- З вами ми на рівних;

4. Планування майбутнього.

Використання даного патерну, допомагає утилізувати усвідомлений стан або розуміння, і створити підстроювання до майбутнього.

Приміром, після прояву бурхливих емоцій, і входження в новий для себе стан, актуальною інтервенцією буде:

- Тепер з цим зроблю щось гарне;

Під час актуалізації в процесі психотерапії, важливих аспектів міжособистісних взаємин, які мали місце в минулому, можлива така інтервенція:

- Я буду пам'ятати;

Якщо ж у процесі психотерапії, клієнт починає усвідомлювати, або просто дізнається інформацію про можливі вчинки та емоціях значущих людей свого оточення, інтервенція буде такою:

- Прийму все, що ти відкриєш;

5. Прийняття даного часу.

Даний патерн, може просто констатувати процеси, що відбуваються в сьогоденні, які раніше не були усвідомлені, прийняти їх.

Можуть бути такі приклади інтервенцій:

- Тепер я залишуся;

- Я змиряються;

- Приймаю тебе таким, як ти є;

- Тепер ви з нами;

- Тепер це ваше місце;

- Я загубився / загубилася у своєму почутті;

- Це частина життя;

6. Прийняття минулого.

Паттерн прийняття минулого констатує важливі процеси і події минулого, дії клієнта, його близьких людей:

Приклади інтервенцій:

- Я тікав / тікала від вас;
- Я поділяв / розділяла відповідальність / емоцію.
- Тебе забули;

7. Констатація сприйняття / мислення.

Даний патерн констатує процес сприйняття якого-небудь усвідомленого факту, який проявився в процесі психотерапії.

Приклади інтервенцій:

- Тепер я тебе бачу / чую / відчуваю;
- Я не знаю твоїх глибин;
- Це правда;

8. Виділення внутрішнього простору.

У процесі усвідомлення клієнтом важливих подій минулого, психотерапевт може створювати інтервенцію, що сприяє виділенню внутрішнього простору для усвідомленої емоції, почуття, стану. Внутрішній простір може виділятися для значущої людини з життя клієнта, взаємин, які були актуальні в минулому, чи актуальні в сьогоденні, і можуть бути значущими в майбутньому. Також, даний патерн може бути використаний як констатація того, що внутрішній простір клієнта вже зайнято, і в ньому немає місця для інших людей почуттів, емоцій, станів.

Приклади інтервенцій:

- Для тебе в моєму серці особливе місце;
- В мені ти маєш право голосу теж;
- Тільки ти для мене дорогий / дорога. Для інших у мене немає місця.
- Ти завжди будеш жити в моєму серці;

9. Вказівка на сприйняття / дію.

Дев'ятий патерн є не інтервенцією, а командою, що направляє увагу клієнта на сприйняття тієї чи іншої події динаміки психотерапії, через одну з

репрезентаційних систем. Може доповнюватися причинно-наслідковим зв'язком дія-відчуття ("торкнись і відчуй»). Також може бути командою, що допомагає клієнту контролювати свій емоційний стан («просто дихай»).

Приклади інтервенцій:

- Просто дивися / слухай / відчувай / рухайся / вбирай / дихай.
- Дозволь своє тіло тебе здивувати;
- Просто дай подіяти цьому;
- Подивись і ти туди ж;
- Можеш торкнутися і відчутти резонанс;

НЛП патерни системних розстановок

Паттерн 1.

1. Визначити симптом.
2. Визначити ресурсний стан, в який людина хоче увійти в процесі розстановки.
3. Визначити ресурсне стан, який може допомогти справитися з симптомом, і прийти в бажаний стан.
4. Вибрати з групи заступників для клієнта, його симптому, бажаного результату розстановки, ресурсного стану яке допоможе прийти до бажаного результату і заступника майбутнього. Клієнт повинен розставити їх по приміщенню, і потім заступники повинні почати повільно рухатися.
5. Зайняти місце свого заступника в розстановці, підійти до заступника ресурсу-допомоги і отримати згоду на співпрацю.
6. Зайняти місце ресурсу, асоціюватися з ресурсним станом і заякорити його (перший якір).
7. Вийти з ролі ресурсного стану.
8. Підійти до симптому. Встановити вербальний контакт, потім зайняти місце симптому, і активувати ресурсний якір (перший якір).
9. Вийти з ролі симптому.

10. Підійти до заступника бажаного в майбутньому стану. Встановити вербальний контакт, потім зайняти місце заступника цього стану. Асоціюватися з цим станом і заякорити його (другий якір).

11. Вийти з ролі бажаного в майбутньому стану.

12. Підійти до заступника майбутнього. Встановити вербальний контакт, потім зайняти місце заступника цього стану. Асоціюватися з цим станом і активувати другий якір.

Паттерн 2.

1. Обговорити контекст і ролі проблемних взаємин.

2. Вибрати заступників з групи на ролі клієнта (перша роль) і людини, з яким потрібно налагодити взаємини (друга роль).

3. Розставити заступників в приміщенні, і сказати їм, що вони можуть рухатися по приміщенню, і потім спостерігати динаміку заступників.

4. Терапевт задає питання клієнту, стосовно того, яких внутрішніх ресурсів не вистачає кожному учаснику розстановки, щоб взаємини прийшли в гармонію.

5. Для ресурсів, названих клієнтом, вибираються заступники. Також вибирається заступник на роль "майбутнє взаємин". Потім всі заступники повинні знову прийти в рух.

6. Клієнт займає роль ресурсу, необхідного для заступника клієнта. Психотерапевт фіксує якорем цей стан (перший якір). Потім, клієнт займає роль свого заступника в розстановці (перша роль), після чого активується перший якір.

7. Клієнт займає роль ресурсу, необхідного для заступника людину з якою потрібно налагодити взаємини. Психотерапевт фіксує якорем цей стан (другий якір). Потім, клієнт займає роль заступника цієї людини в розстановці (друга роль), після чого активується другий якір.

8. Клієнт виходить у диссоціированное позицію.

9. Учасники розстановки приходять в рух.

Висновки

Контекст психотерапевтичної роботи має на увазі наявність безлічі критеріїв ефективної динаміки. Пошук причини невротичного стану, і методи

його корекції у багатьох напрямках психотерапії має на увазі наявність безлічі умінь і навичок психотерапевта. Здатність створити контекст, де клієнт може усвідомити приховані ресурси і процеси свого несвідомого ми вважаємо важливим чинником ефективності процесу змін, який може відбуватися з людиною під час консультації. У даній статті ми розглянули одну з можливих моделей психотерапевтичної роботи, метою якої є прояв у сфері свідомого, неусвідомлюваних процесів психіки, кажучи іншими словами, фіксації того стану, при якому людина бреше самому собі. Причини появи несвідомої брехні самому собі, можуть мати різноманітні причини, найчастіше приховані у вторинній вигоді від цього стану.

У наступній статті ми плануємо продовжити розгляд цієї теми. Більш докладно буде розглянуто приклади практичного застосування моделі терапевтичних інтервенцій у психотерапевтичній практиці.

Список літератури

1. Боденхамер Б., Холл М. НЛП-практик: полный сертифицированный курс. Учебник магии НЛП. – СПб.: Прайм-еврознак, 2009. – 448 с.
2. Бэндлер Р., Гриндер Д. Рефрейминг: ориентация личности с помощью речевых стратегий. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 256 с.
3. Бурлачук Л.Ф., Кочарян А.С., Жидко М.Е. Психотерапия: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2003. – 472 с..
4. Гриндер Д., Бэндлер Р. Из лягушек в принцы. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1993. – 208 с.
5. Психотерапия / Под ред. Б.Д. Карвасарского. – СПб: Питер, 2000. – 544 с.
6. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М.: Наука. 1989. – 456 с.
7. Хеллингер Б. Порядки любви: Разрешение семейно-системных конфликтов и противоречий. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2003. – 400 с.
8. Хеллингер Б. Порядок помощи. – М.: Институт консультирования и системных решений, 2006. – 242 с.